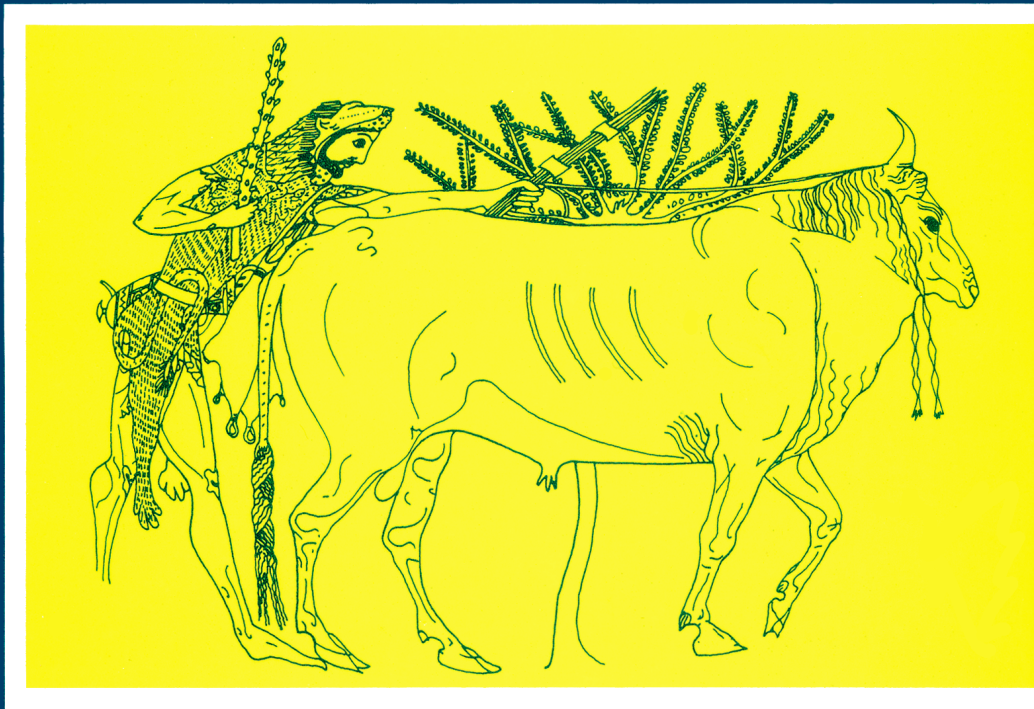

PALEO- AKTUEEL

4

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1993, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: Herakles en de Kretenzische stier (530-'20 v.Chr.)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0353 0

PALEO-AKTUEEL

4

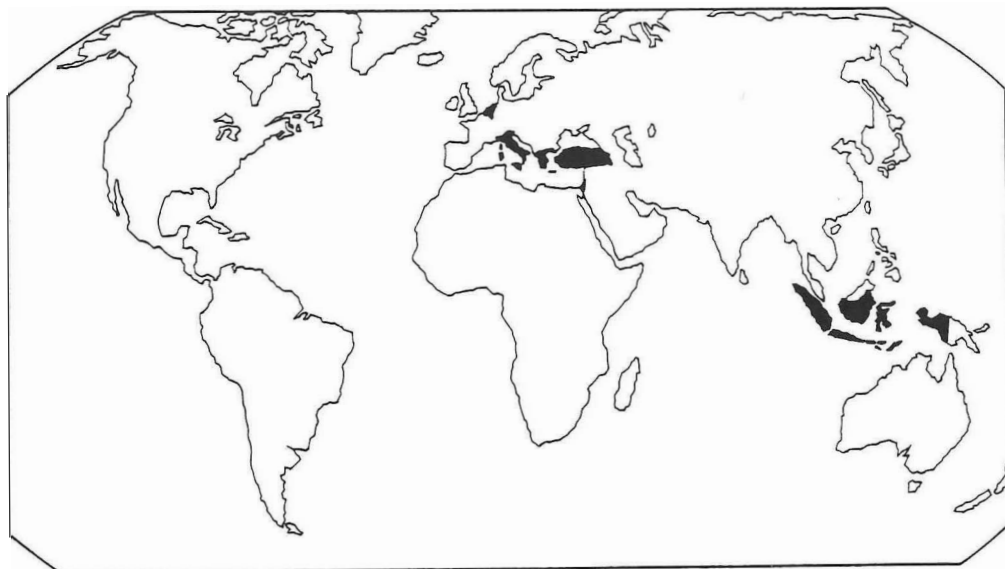
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Archeologisch Centrum

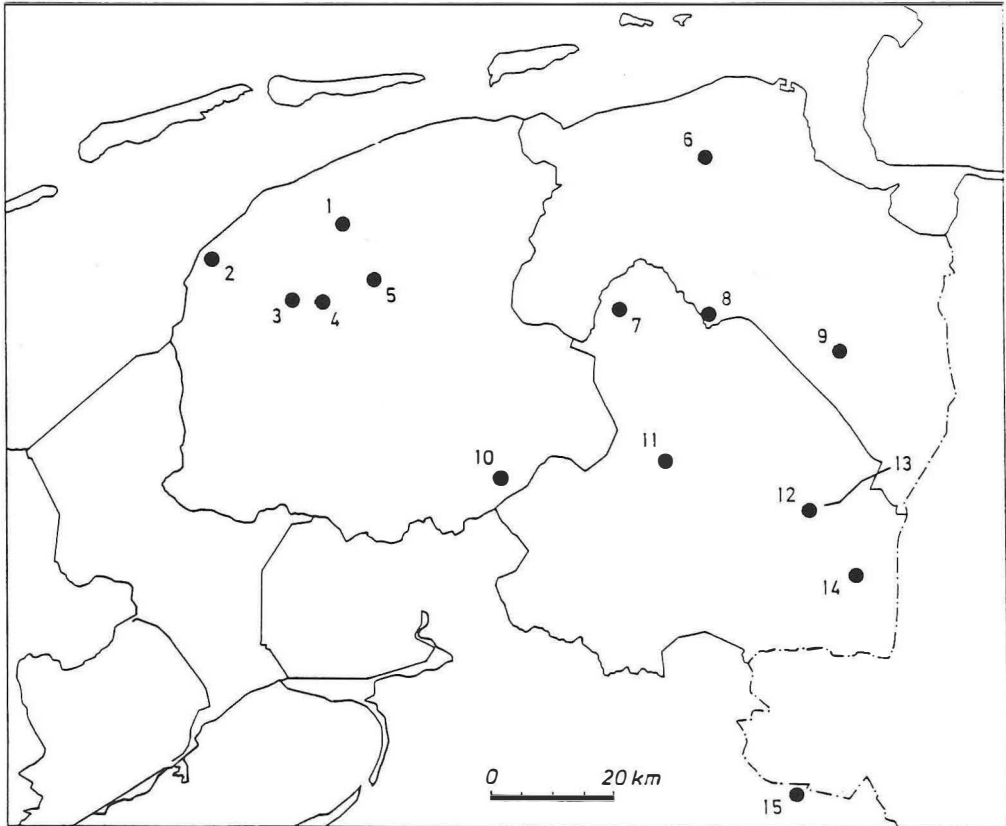
Groningen, 1993

In deze aflevering: België, Griekenland, Indonesië, Israel, Italië, Nederland en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Meamert; 4. Weidum; 5. Hempens; 6. Middelstum; 7. Roden; 8. Weerdenbras; 9. Nieuwe Pekela; 10. Noordwolde; 11. Hooghalen; 12. Driest; 13. Valtherbrug; 14. Nieuw-Dordrecht; 15. Mander.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Terugkeer naar Sulawesi	11
D. STAPERT, E. DRENTH & J. HULST	
Een bladspits van de Leusderheide (provincie Utrecht)	15
O.H. HARSEMA	
Mag het ook het broodje vis zijn?	20
R.P. EXALTUS, H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT	
Voortgezet onderzoek op de mesolithische vindplaats NP-3 (Groninger Veenkoloniën)	22
A.T. CLASON	
Een taxidermist in Bergschenhoek (Z.-H.)?	26
A. UFKES	
Vroeg-neolithische votiefgaven? Edelhertgeweien uit Drenthe en Groningen	28
A. UFKES	
Het hunebed O2 bij Mander (Ov.)	31
E. JANSMA & W.A. CASPARIE	
Een neolithische <i>landnam</i> ontrafeld door dendrochronologisch onderzoek van de veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.)	33
J.J. HEKMAN	
Een topografische survey van het grafveld Chalandriani op Syros (Griekenland)	37
S. BOTTEMA, H.R. REINDERS & H. WOLDRING	
Laat-quartaire vegetatiegeschiedenis van het Oostmediterrane gebied: veldwerk in 1992	41
O.H. HARSEMA	
Een prijswinnend lot in de 'Vijfde Verloting'; een bronstijderf ontdekt in Roden (Dr.)	44
A.G.F.M. CUIJPERS	
Fysisch-antropologisch onderzoek van de crematieresten uit het urnenveld van Driest (Dr.)	49

E. TAAYKE	
Een kuil uit de vroege ijzertijd, gevonden in Roden (Dr.)	52
J. SCHEFFER	
Bewoningssporen uit de midden-ijzertijd te Meamert, een terp bij Winsum (Fr.)	57
B.-J. HAAGSMA, Z. MALAKASIÓTI, H.R. REINDERS & V. RONDÍRI	
Een survey tussen Baklali en Karatsadagli (Thessalië, Griekenland)	60
P. ATTEMA	
<i>On-site & off-site</i> , surveymethoden in Midden-Italië	65
M. MAASKANT-KLEIBRINK	
Mythologie en prehistorie I: de naakte man met de knuppel, een held uit de prehistorie?	70
R.H.P. LUTGERINK	
Numerieke analyse van Oostmediterrane pollendata; methode en eerste resultaten	75
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, T. PERGER & M. WISPELWEY	
Het project bodembeschermingsgebieden Friesland	80
H. WOLDRING	
Over tussenvormen van sleedoorn en kriekpruim	85
C. DYER & M. HAAGSMA	
Een geometrisch vondstcomplex in Nieuw Halos. De Halos-materiaalcampagne 1992 (Griekenland)	90
W.A. CASPARIE	
De Valtherbrug (Dr. en Gr.); meer dan één weg?	95
J. FEIJE	
Een stadje in Arkadië	100
J. SCHELVIS & A. ERVYNCK	
Mijten (Acari) uit Romeins Oudenburg in Vlaanderen	105
A.T. CLASON & L. VAN ES	
De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.) gedateerd	110
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, E. TAAYKE & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Hempens-Zuiderburen (Fr.)	111

J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De realisatie van het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.)	116
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.): opgravingscampagne 1992	119
C.M. HAVERKORT, M. HOPMAN, J.M. PASVEER & W. PRUMMEL De jongste bewoners van Wijnaldum (Fr.)	123
T. LOOIJENGA Corpus 'Friese' runeninscripties	127
Y. DIJKSTRA Middeleeuwse bewoningssporen bij Hooghalen (Dr.)	132
W.P.M. MULDER & J. MOLEMA Het oude kerkhof van Noordwolde (Fr.)	137
J. MOLEMA Een verkennende opgraving van een verhoogde woonplaats in de gemeente Middelstum (Gr.)	140
J. SCHEFFER De stinspoort van Papinga-state te Weidum (Fr.)	145
P.B. KOOI De ontwikkeling van de borg Ewsum bij Middelstum (Gr.)	149
P. BAKS 'Een grensgeval': archeologisch onderzoek naar het blokhuis Weerdenbras (Gr.) (1505-1516)	154
A.F.L. VAN HOLK Incidentele passagiers aan boord van een binnenschip	159

VOORWOORD

Op grote schaal vindt aantasting plaats van stad en land in het kader van herinrichting en nieuwbouw. Dit is niet alleen in Nederland het geval, maar in alle landen waar archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen werkzaam zijn. Bundeling van krachten en goede structurele voorzieningen zijn een strikte vereiste om de ontwikkelingen voor te zijn.

Onderzoek en onderwijs zijn de kerntaken van de archeologie bij de RUG. Een deel van de onderzoekscapaciteit is gericht op veldwerk: surveys, boorcampagnes en (nood)-opgravingen. De basis voor dit veldwerk wordt gelegd door een goede infrastructuur van de archeologie bij de RUG, maar zonder financiële, materiële en personele steun van velen is archeologisch onderzoek in deze tijd ondenkbaar. Landeigenaren, gemeentebesturen, bouwbedrijven, amateurarcheologen en sponsors leveren allen op geheel eigen wijze een bijdrage in de vorm van medewerking, advies, mankracht, machines en geld. Een blik op de lijst van lezingen, excursies, tentoonstellingen en publikaties leert dat archeologie maatschappelijk stevig verankerd is.

'Wijnaldum', met meer dan duizend vermeldingen in de media, meer dan 10.000 bezoekers aan de opgraving, vele tientallen lezingen en excursies en een lange lijst van sponsors is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zonder de samenwerking met amateurs en vrijwilligers is 'Wijnaldum' niet te realiseren. Een goede uitvoering van de kerntaken is evenmin mogelijk zonder deze brede inzet.

In het verleden lieten de eindresultaten van archeologisch onderzoek vaak lang op zich wachten. Uitwerking en analyse van opgravingsgegevens vergen nu eenmaal veel tijd. Voor een goed contact met allen die bij de archeologische activiteiten van de RUG betrokken zijn is spoedige publicatie van de voorlopige resultaten van lopend onderzoek echter onontbeerlijk. Daarom is vier jaar geleden gestart met de uitgave van *Paleo-aktueel*. *Paleo-aktueel* is door de bijdragen van vele collega's uit de beroeps- en amateurwereld die actief participeren in het Groninger archeologisch onderzoek, een nuttige spiegel van het eerder geschetste beeld. Honderd verschillende auteurs werkten mee aan de 130 artikelen in de eerste vier afleveringen. Archeologie leeft in Groningen!

Tot nu toe was *Paleo-aktueel* een uitgave van de vakgroep 'Het Biologisch-Archeologisch Instituut'. Met ingang van 1 januari 1993 zijn de archeologie-sectoren bij de RUG samengegaan in een nieuwe vakgroep Archeologie en een Archeologisch Centrum Groningen. De samenwerking komt in deze uitgave al in beeld.

Dank zij de medewerking van de auteurs en het strakke regime van de redacteurs Mette Bierma en Jurjen Bos is het ook de vierde keer gelukt de artikelen kort te houden en de uitgave op tijd uit te brengen. Evenals voorgaande jaren verzorgde Xandra Bardet de correcties van de samenvattingen. De vele enthousiaste reacties van instellingen en personen die betrokken zijn bij het archeologisch onderzoek van de RUG staan borg voor voortzetting van *Paleo-aktueel*.

EEN BLADSPITS VAN DE LEUSDERHEIDE (PROVINCIE UTRECHT)

D. Stapert, E. Drenth¹ en J. Hulst¹

In december 1987 vond de derde auteur een bifaciale bladspits van het 'Mauern-type'. Het is de tweede in zijn soort die in Nederland werd gevonden. De eerste is de bladspits van Eindhoven (Roebroeks, 1986); een derde werd onlangs bekend in de provincie Drenthe (Emmen; J.R. Beuker, pers. med.). De bladspitsachtige werktuigen van Eersel (Stapert, 1976) en Banholt (Wouters, 1980: fig. 57-B.2.) zijn grover, en anders gevormd. In beide gevallen is echter niet geheel uit te sluiten dat het onafgemaakte Mauern-bladspitsen zijn. Verder is er een fragment van een unifaciale bladspits van het 'Jerzmanowice-type' (gemaakt van een kling), gevonden op de Aardjesberg bij Hilversum (Stapert, 1992).

De nieuwe vindplaats ligt op de Leusderheide, een militair oefenterrein. De plek bevindt zich bijna onderaan de oostelijke helling van de Utrechtse Heuvelrug (fig. 1: B), op een hoogte van ca. 15 m +NAP. De vindplaats is ongeveer 19 km verwijderd van die van de bladspits van Hilversum (fig. 1: A). Beide locaties liggen op de stuwwal, zij het niet op de hoogste delen daarvan. In het geval van de Leusderheide is het overigens heel goed mogelijk dat het werktuig tijdens het boven-pleniglaciaal door solifluctie naar beneden getransporteerd is. De wat hogere ligging van beide Middennederlandse vindplaatsen kan verband houden met een keuze voor plekken die een goed uitzicht over het landschap boden: voor jagers van eminent belang. In dat verband kan opgemerkt worden dat bladspitsen (van beide typen) vermoedelijk gebruikt werden als speerpunten, en dus onder meer op 'jachtkampen' verwacht mogen worden.

Het werktuig van de Leusderheide is een vrij kleine bifaciale bladspits (L 6,8 cm, B 3,6 cm, D 1,2 cm, gewicht: 27,1 g). De qua type vergelijkbare bladspits van Eindhoven

is wat groter: bijna 9 cm. Het onderste tweederde deel van de bladspits van de Leusderheide is vlakdekkend bewerkt (fig. 2 en 3). Ongetwijfeld is bij de bewerking van een zacht slagwerktuig gebruik gemaakt. Een lichte asymmetrie valt op: de linker zijde van vlak I heeft een klein 'buikje'. Dit verschijnsel komt ook voor bij sommige bladspitsen van Mauern.

Het topgedeelte is slechts partieel bewerkt. Op vlak I komt een restant van een vorstspijtvlak voor (op de tekening onregelmatig gestippeld). Dit vlakje is zeer sterk verweerd. Op vlak II treffen we in het topgedeelte een te diep afslagnegatief aan, dat verdere bewerking van het werktuig vrijwel onmogelijk heeft gemaakt. De mislukte afslag was het resultaat van een interne (primaire) vorstscheur in de vuursteen. Het ziet er naar uit dat na dit ongeluk van verdere bewerking werd afgezien. We hebben dus waarschijnlijk te maken met een halffabrikaat. Hierop wijst ook het bijna dwarsstaande oude vlakje langs de linker zijde van vlak I, over een lengte van ca. 2 cm (wijde stippelling op de tekening). Dit vlakje bezit glans en breekt niet door de witte patina heen, zodat het waarschijnlijk primair is. Voor een succesvol gebruik als speerpunt zou deze zijde uiteraard snijdend afgewerkt moeten zijn. Een laatste argument betreft de zigzagvormige randen van de bladspits in zij-aanzicht. Het is waarschijnlijk dat deze zouden zijn bijgemaakt tot rechte randen, indien het werktuig was afgemaakt.

Kortom, er zijn verschillende redenen om aan te nemen dat de bladspits van de Leusderheide een mislukt en niet afgemaakt werkstuk is. Dit is van groot belang. Deze constatering leidt namelijk tot de aanname dat de bladspits ter plaatse vervaardigd werd. Het gaat dus niet om een 'projectiel' dat tijdens de jacht verloren

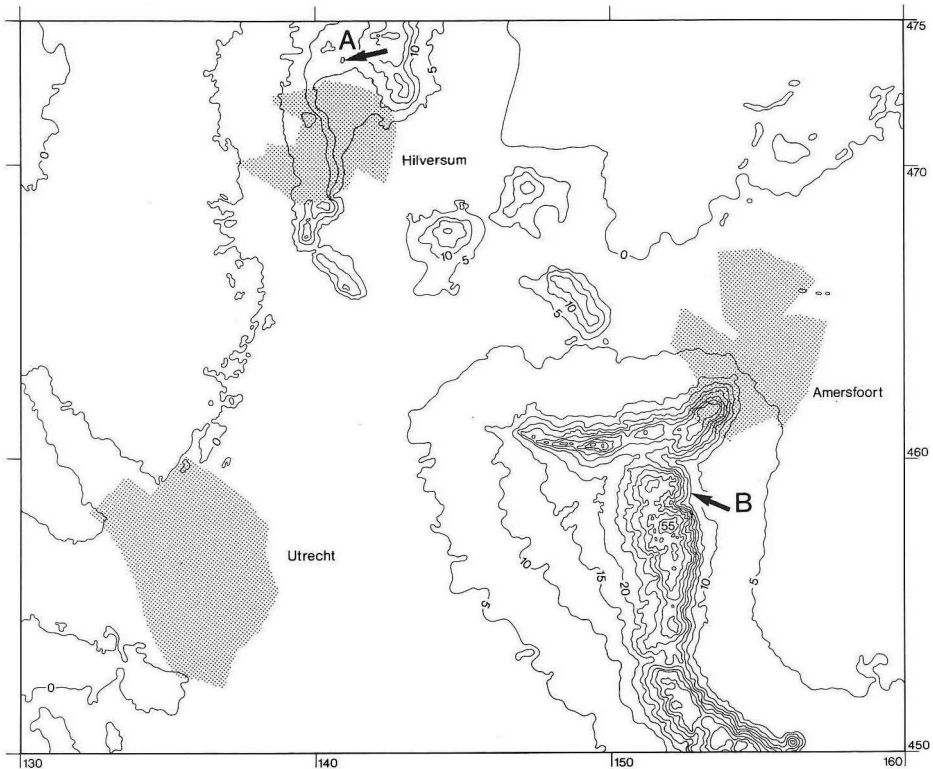

Fig. 1. Hoogtelijnenkaartje van een deel van de Utrechtse Heuvelrug. A. Vindplaats Aard-
 jesberg; B. vindplaats Leusderheide (tek. J. Hulst, ROB).

werd - de meest voor de hand liggende veronderstelling voor geïsoleerd gevonden spitsen.

Behalve de primaire vorstscheur die tot problemen bij de bewerking leidde, komen in de bladspits ook enkele vorstscheuren voor die secundair moeten zijn, omdat de afslagnegatieven er niet op reageren (bv. linksonder op vlak I). Er zijn verder een paar subrecente beschadigingen; deze vlakjes hebben wel glans maar geen witte patina. De gebruikte vuursteen is grijs, redelijk fijnkorrelig en halftransparant. Het betreft waarschijnlijk noordelijke vuursteen. De bladspits is bedekt met windlak, die op vlak I sterker is ontwikkeld dan op vlak II. Verder komt witte patina voor (dunner dan 0,5 mm), die op vlak II sterker is ontwikkeld. Met een stereomicroscop konden verschillende krassen worden waar-

genomen (fig. 4) en meerdere drukkegeltjes. Deze verschijnselen wijzen erop dat het werktuig onderhevig is geweest aan periglaciale bodembewegingen, zoals kryoturbatie. Verschillende kleine onregelmatige retouches langs de randen kunnen eveneens aan kryoturbatie worden toegeschreven. Ook de bladspitsen van Eindhoven, Emmen en Hilversum zijn zwaar verweerd. Het is waarschijnlijk dat de windlak en de sporen van kryoturbatie tijdens het boven-pleniglaciaal ontstonden.

Hoewel ook in oudere perioden bladspitsachtigen voorkomen, zijn de dunne bladspitsen van het Mauern-type in grote delen van Europa vooral karakteristiek voor de laatste fase van het midden-paleolithicum. Te Mauern komen deze spitsen voor in gezelschap van vuistbijlen en verschillende typen schaven.

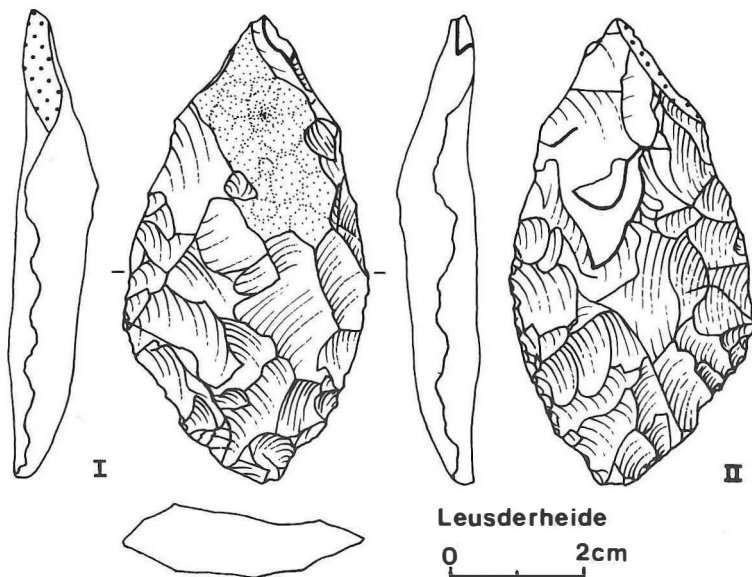

Fig 2. De bladspits van de Leusderheide. Gestippeld: vorstsplijvlakken van voor de bewerking (tek. J. van der Post, Groningen).

In een later ontwikkelingsstadium, althans volgens de theorie van Otte (bv. 1985), zouden Mauern- en Jerzmanowice-bladspitsen naast elkaar voorkomen, zoals op de vindplaatsen Ranis en Jerzmanowice. Het

onderste niveau (6) van Jerzmanowice (met 41 unifaciale en 6 bifaciale bladspitsen: Allsworth-Jones, 1986: tabel 4.1) werd reeds rond 1960 in Groningen gedateerd (goed bewaarde houtskool uit een haard):

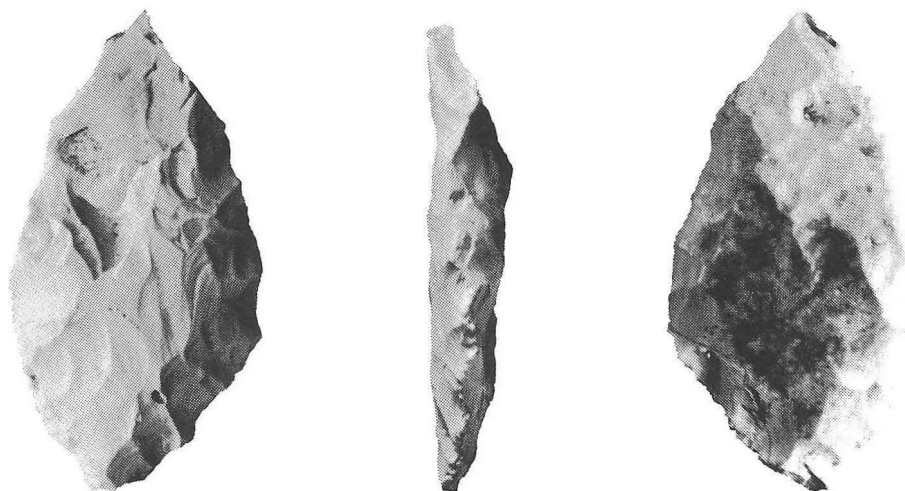

Fig. 3. De bladspits van de Leusderheide (foto ROB).

Fig. 4. Een grove kras op de bladspits van de Leusderheide. Horizontaal bestaat de foto ca. 4 mm (foto D. Stapert).

38.500±1240 BP (GrN-2181; Vogel & Waterbolk, 1964). Deze datering is vergelijkbaar met de oudste ¹⁴C-datering voor Kent's Cavern (van een bot, zonder bewijsbare archeologische associatie): 38.270±1470/1240 BP (GrN-6324; Jacobi, 1980). Hier werden één bifaciale en elf unifaciale bladspitsen gevonden (Jacobi, 1990: fig. 2, 3).

In het laatste stadium zouden tenslotte alleen nog maar Jerzmanowice-bladspitsen voorkomen. Te Pulborough (Beedings) in Zuid-Engeland werden minstens 33 exemplaren gevonden (Jacobi, 1990), alle in gebroken staat.

Zeker de laatste groep zou volgens de gangbare technologische definitie tot het jong-paleolithicum behoren: vuistbijlen zijn afwezig, en we treffen werktuigen aan die gemaakt werden van klingen, zoals stekers en krabbers.

Acculturatie?

Als de door Otte geschetste ontwikkeling inderdaad heeft plaatsgevonden, kan deze op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. Een aantrekkelijke verklaring biedt het 'acculturatiemodel'. De Neanderthalers zouden volgens dit scenario in de laatste paar duizend jaar van hun bestaan technie-

ken en werktuigvormen hebben overgenomen van de vroegste vertegenwoordigers van het huidige menstype. In deze optie zouden ook de Jerzmanowice-bladspitsen nog gemaakt zijn door Neanderthalers, en was het Aurignacien de eerste 'echte' jong-paleolithische industrie in Europa, voortgebracht door de moderne mens. Op basis van de beschikbare dateringen bestaat inderdaad de mogelijkheid dat het Aurignacien in Midden- en Oost-Europa meerdere duizenden jaren bestond naast bladspitsgroepen (zie bv. Kozłowski, 1988; toch zijn er maar weinig Aurignacien-vindplaatsen met dateringen ouder dan 35.000 BP). Belangwekkend is dat in sommige Midden-europese Aurignacien-vindplaatsen bladspitsen voorkomen, meestal van het bifaciale type (Oliva, 1990). In West-Europa lijkt het Aurignacien later te beginnen, vanaf 34-35.000 jaar geleden. Van groot belang is in dit verband de ¹⁴C-datering van een hyenabot uit de Engelse vindplaats Bench Quarry. Dit bot rustte direct op een Jerzmanowice-bladspits. De bepaling kan beschouwd worden als een terminus ante quem voor deze bladspits: 34.500±1400 BP (OxA-1620; zie Jacobi, 1990).

Helaas is het moeilijk deze theorie te toetsen. Het enige menselijke fossiel in Noordwest-Europa dat geassocieerd is met (bifaciale) bladspitsen is een niet te deter-

mineren melkkies uit Couvin (Otte, 1990). Toch zijn er enkele argumenten voor het bovenbeschreven model. Het belangrijkste is wel de vondst van een Neanderthaler schedel op de Châtelperronien-vindplaats Saint-Césaire. Ook het Châtelperronien werd veelal beschouwd als vroeg-jongpaleolithisch, net als de industrieën met Jerzmanowice-bladspitsen, vanwege de op klingen gebaseerde vuursteentechnologie. Als het acculturatiemodel adequaat is, dan zouden we de Neanderthalers verantwoordelijk kunnen stellen voor de vroegste fasen van het 'jong-paleolithicum' in conventionele zin.

Hoe het ook zij, het is interessant dat bladspitsen van beide typen in Nederland voorkomen. Ze duiden op menselijke bewoning tijdens de eerste helft van het midden-pleniglaciaal (Hengelo interstadiaal?), ruwweg tussen 50.000 en 35.000 jaar geleden in de ¹⁴C-tijdschaal.

We danken Jeannette van der Post (Groningen) voor de tekening van het werktuig.

Summary

A bifacial leaf-point (figs. 2, 3) was found on the Leusderheide in the Central Netherlands (B in fig. 1; A is a unifacial leaf-point from Hilversum: Stapert, 1992). The leaf-point of the Leusderheide was probably left unfinished, because of problems due to a hidden frost crack in the flint. The piece was probably made from northern flint. The severe postdepositional surface modifications on the implement (windgloss, white patina, and traces of cryoturbation: fig. 4) must have been produced during the Upper Pleniglacial. The leaf-points from the Central Netherlands probably point to habitation during the Middle Pleniglacial (Hengelo Interstadiaal?).

Noot

1. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.

Literatuur

(anders dan in Stapert, 1992)

- Jacobi, R.M., 1990. Leaf-points and the British Early Upper Palaeolithic. In: J.K. Kozłowski (ed.), *Feuilles de pierre. Les industries à pointes foliacées du Paléolithique supérieur européen* (= E.R.A.-U.L. 42). Liège, pp. 271-289.
- Kozłowski, J.K., 1988. Transition from the Middle to the Early Upper Paleolithic in Central Europe and the Balkans. In: J.F. Hoffecker & C.A. Wolf (eds.), *The Early Upper Paleolithic. Evidence from Europe and the Near East* (= BAR Intern. Series 437). Oxford, pp. 193-235.
- Oliva, M., 1990. La signification des pointes foliacées dans l'Aurignacien morave et dans le type de Miskovice. In: J.K. Kozłowski (ed.), *Feuilles de pierre. Les industries à pointes foliacées du Paléolithique supérieur européen* (= E.R.A.U.L. 42). Liège, pp. 223-232.
- Otte, M., 1990. From the Middle to the Upper Palaeolithic: the nature of the transition. In: P. Mellars (ed.), *The emergence of modern humans. An archaeological perspective*. Edinburgh, pp. 438-456.
- Stapert, D., 1976. De vuistbijl van Eersel; een nieuwe middenpaleolithische vondst uit Noord-Brabant. *Brabants Heem* 29, pp. 102-105.
- Stapert, D., 1992. Een bladspitsfragment van de Aardjesberg (Hilversum, N.H.): bewoning tijdens het midden-pleniglaciaal? *Paleo-aktueel* 3, pp. 29-32.
- Vogel, J.C. & H.T. Waterbolk, 1964. Groningen radiocarbon dates V. *Radiocarbon* 6, pp. 349-369.
- Wouters, A., 1980. De Middenpaleolithische vindplaats Sint Geertruid (L). *Archaeologische Berichten* 8, pp. 38-106.